

The state-organized migration "to the East" attracted a significant amount of the participation of the Ukrainian population. Accordingly the liberated labour market was filled with the representatives of the "folk migration" of the Russian provinces, that was reflected in the labour force participating in the coal-mining industry.

Keywords: South-East Ukraine, coal-mining and metallurgical industry, labour migration, inhabitation of Siberia and the Far East.

Саманцов А. П., кандидат исторических наук, доцент, докторант, Харьковский национальный университет им. В. Каразина (Украина, Харьков), samancov_ap@mail.ru

Трудовая миграция XIX в. и ее влияние на развитие производительных сил каменноугольной металлургической промышленности Юго-Восточной Украины

Передвижение населения традиционно выступало одним из главных условий формирования рынка труда. Историческая обусловленность этого процесса определялась, в первую очередь, действиями правительства, которое имело для этого все полномочия и рычаги управления. Соответственно, целью работы являлось изучение действий правительства направленных на регулирование потоков рабочей миграции, и её непосредственное влияние на каменноугольную промышленность.

В результате проведенного исследования были сформулированы предварительные выводы, которые обобщают авторские интерпретации и предположения. Автор акцентирует внимание на наличие двух периодов в государственной политике XIX ст., каждому из которых присущи свои особенности и характерные черты. Среди них, одной из главных особенностей стало одновременное сосуществование двух видов миграции – регулируемой (государственной) и не регулируемой (народной).

Организованная государством миграция "на Восток" привлекла к своему участию значительное количество украинского населения. Соответственно освобожденный рынок рабочих рук заполнялся представителями "народной миграции" из российских губерний, что нашло свое отражение в структуре рабочей силы принимающей Украине в каменноугольной промышленности.

Ключевые слова: Юго-Восточная Украина, каменноугольная и металлургическая промышленность, трудовая миграция, заселение Сибири и Д. Востока.

* * *

УДК 94(477-25):358.11.16/17"

Назаренко В. М.
аспірант, Київський національний університет
імені Т. Шевченка (Україна, Київ),
NazarenkoWad@gmail.com

АРТИЛЕРІЙСЬКІ ФОРМУВАННЯ КИЇВСЬКОГО ГАРНІЗОНУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII–XVIII СТ.): УПРАВЛІННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ, ОСОБОВИЙ СКЛАД

Розглянуто артилерійські формування київського гарнізону (друга половина XVII–XVIII ст.). Аналізується еволюція системи управління гарнізонною артилерією у вказаний період. Визначається специфіка підпорядкування артилерійської команди київського гарнізону. На основі неопублікованих джерел встановлюються імена командирів київської артилерійської команди у XVIII ст. і реконструюється її поділ на окремі структурні частини. З'ясовується обов'язки особового складу артилерійських формувань київського гарнізону. Встановлюється динаміка чисельності артилеристів у складі київської залоги в другій половині XVII–XVIII ст. Підкреслюється зростання частки артилеристів у складі російського гарнізону в м. Києві від менш ніж 1% у середині XVII ст. до 10% наприкінці XVIII ст.

Наголошується, що стратегічне положення Києва змушувало російський уряд постійно обати про бойовий потенціал київського гарнізону, зокрема – в забезпеченні сучасною і багаточисельною артилерією, яку обслуговували кваліфіковані спеціалісти. Зазначається, що артилерійська команда київського гарнізону була найчисельнішою на українських землях, які входили до складу Російської імперії.

Ключові слова: Київ, гарнізон, артилерія, управління, каноніри.

Роль російського військового чинника, зокрема гарнізонних військ, у процесі інкорпорації українських земель до складу Російської держави у другій половині XVII–XVIII ст. завжди розглядалася в історіографії лише у загальному контексті. У той же час дослідження гарнізонів, зокрема системи управління гарнізонними військами на землях Гетьманщини, специфіки структури різних залог, чисельності особового складу та завдань, що на нього покладалися, дає змогу з'ясувати форми, практики і характер військової політики Російської держави щодо українських земель у другій

половині XVII–XVIII ст. Київ у даному випадку є найкращим прикладом, оскільки в цьому місті розміщувався найчисельніший із російських гарнізонів.

У даній статті, на основі аналізу наукової літератури із зазначеної проблематики та залучення широкого кола джерел, представлена спроба розглянути систему управління гарнізонною артилерією київського гарнізону, реконструювати структуру артилерійських формувань гарнізону, з'ясувати коло обов'язків особового складу та встановити динаміку чисельності артилерійських службовців протягом другої половини XVII–XVIII ст. Серед основних досліджень, присвячених зазначеній проблематиці слід відзначити праці узагальнюючого характеру О. Чернова [1] та Л. Бескровного [2], а також роботи дослідників з окремих аспектів історії артилерійських формувань Російської держави і другій половині XVII–XVIII ст.: управління і структури (М. Бранденбурга [3] та Д. Струкова [4]), особового складу (О. Левикіна [5] та А. Ракітіна [6]).

Зростання ролі артилерії у ході ведення військових дій змушували російський уряд постійно нарощувати чисельність артилерійського парку та гарматної обслуги. На час уведення російського гарнізону до міста Києва у лютому 1654 р. російська артилерія поділялася на кріпосну, польову та продовжувався процес формування полкової артилерії. Головним органом управління артилерією в Російській державі був Пушкарський приказ. На момент введення до Києва російського гарнізону, артилерійська обслуга царської армії складалася із пушкарів та "затинщиків", що перебували у віданні Пушкарського приказу. Безпосередньо на місцях пушкарі підпорядковувалися місцевому воєводі.

Перетворення в адміністративній і військовій сферах, що провадилися в Російській державі наприкінці XVII – першій третині XVIII ст., в свою чергу наклали свій відбиток на управління гарнізонними військами, в т.ч. артилерійськими підрозділами, що несли гарнізонну службу. У 1701 р. Пушкарський приказ було перетворено у Приказ Артилерії, який поступово втрачав свою компетенцію і роль в управлінні артилерією російської армії. Із 1710–х рр. головними органами управління артилерією в російській державі стають Санкт-Петербурзька Артилерійська Канцелярія [4, с. 49–53]. Із 1729 р. за головним органом управління артилерією в Російській імперії закріплюється назва "Канцелярія Головної Артилерії і Фортифікації" (у складі якої було гарнізонне повіття) [4, с. 137, 176–177], яка фактично підпорядковувалася Сенату [2, с. 71]. Проте на практиці Військова колегія неодноразово намагалася підпорядкувати собі головний артилерійський орган.

У XVIII ст. безпосередньо на місцях гарнізонні артилерійські формування підпорядковувалися генерал-губернаторам і обер-комендантам. При цьому, Канцелярія Головної Артилерії і Фортифікації неодноразово намагалася вивести артилерійські гарнізонні формування з-під підпорядкування губернської влади. У Києві, окрім того, розміщувався штаб (канцелярія) Київського департаменту, до якого спочатку входили Смоленськ, Київ, Переволочна, Полтава, Переяслав та Чернігів (у 1765 р. перелік міст дещо змінився). Очільник департаменту здійснював управління над артилерійськими командами гарнізонів зазначених міст,

а також над частинами корпусів облогової і польової артилерії, що могли розміщуватися у фортецях [7, арк. 1]. Фактично на місці артилерійська команда київського гарнізону перебувала у подвійному підпорядкуванні – київського обер-коменданта та керівника місцевого артилерійського департаменту. Останні, як правило, мали звання генерал-майора, тобто той самий чин, що й більшість київських обер-комендантів. У 1750–х – 1762 рр. Київський департамент очолював Олексій Чирков [8, арк. 4зв; 7, арк. 1], спочатку у званні полковника, а потім – генерал-майора. О. Баїов згадує у 1737 р. капітана артилерії Чиркова як відповідальну особу, що займалася доставкою в Київ облогової артилерії російської армії [9, с. 326]. Цілком можливо, ще це одна й та сама особа. Після 1762 р. і до 1781 р. Київський департамент очолював генерал-майор Андрій Романович Лівен.

На чолі команди стояв штаб-офіцер у званні майора, проте через некомплект частіше це були нижчі за званням офіцери. Одним із перших командирів київського артилерійської команди був майор Фондерберк (?–1723 – 31 травня 1733 рр.) [10, арк. 1; 11, арк. 1]. Після смерті Фондерберка команду очолював прапорщик Фліжніков (очевидно як виконувач обов'язків командира) [11, арк. 1, 3]. Серед інших командирів відомий Іван Крюков, який у 1765 р. зазначений капітаном [12, арк. 1зв], а в 1778 р. – майором [13, арк. 2зв].

Структурний поділ артилерійської частини київського гарнізону відбувся лише у XVIII ст., оскільки у другій половині XVII ст. гармаші були не чисельною складовою залоги і тому не виникло потреби ділити їх на якісь окремі підрозділи. Унаслідок технологічного поступу в артилерії і зростання її ролі у веденні війни, відбувається збільшення чисельності артилерійських формувань, ускладнюється їх структура, поглиблюється поділ артилеристів за рівнем функціональних обов'язків. Не оминають ці зміни і гарнізонні артилерійські формування. Відомість про виплату жалування особовому складу команди у 1765 р. фіксує наявність 2 рот у складі артилерійської команди [12, арк. 1зв–7]. Окремо записано технічний персонал – майстрових. У джерелах засвідчується також функціонування канцелярії. Можливо вона була частиною канцелярії командира Київського департаменту. У 1765 р. згадується 5 штатних писарів [14, с. 94–95]. До роботи в канцелярії у якості копіїстів залучалися діти артилеристів, які навчалися у гарнізонній школі (у 1771 р. таких було 5 чол.) [15, арк. 1–9зв].

Штаб артилерійської команди у 1727 р. складався лише з штаб-офіцера (майора) та обер-офіцера (капітана чи прапорщика). У 1733–1734 рр. згадуються майор, прапорщик, поручик, 2 підпоручики та штик-юнкер [11, арк. 3, 12, 16]. За штатом 1765 року штаб артилерійської команди складався із майора, капітана, поручика, 2 підпоручиків і штик-юнкера [14, с. 94–95]. У зазначений період, неуплектованість офіцерського складу в російській армії мав хронічний характер, особливо це стосувалася спеціалістів з артилерійської та інженерної справи. Так, у 1796 р. в складі команди мало бути 7 обер-офіцерів, а в дійсності в Києві їх було лише 3 [16, арк. 20зв].

Основу бойового складу артилерійської обслуги київського гарнізону у другій половині XVII ст. складали пушкарі, а у XVIII ст. – каноніри та бомбардири. У другій половині XVII ст. київські пушкарі виконували не лише військові, але й адміністративні і господарські функції [17, арк. 41зв–42; 18, арк. 28зв–29]. Від гармашів у другій половині XVII ст. вимагалася володіння мінімальними навиками артилерійської справи, хоча деякі проходили спеціальну підготовку, зокрема і в Києві [5, с. 177].

У XVIII ст. основу бойового складу артилерії складали бомбардири і каноніри. Бомбардирами були артилеристи з підвищеною кваліфікацією, які володіли не лише навичками заряджати гармати і наводити їх на ціль, але й споряджати різні види артилерійських припасів. Фактично бомбардири, як артилерійська обслуга, закріплювалися за мортирами і гаубицями. Чисельність бомбардирів у гарнізонних військах була порівняно меншою ніж канонірів, а жалування вищим. У відомості про виплату жалування за 1734 р., у складі артилерійської команди бомбардирів у складі артилерійської команди не зазначено. За штатом 1765 р., чисельність бомбардирів артилерійської команди складала 65 чол. При цьому штатна чисельність бомбардирів, що несли службу у Печерській фортеці, була тотальною кількості мортир і гаубиць (на 40 мортир і гаубиць – 40 бомбардирів), проте такого співвідношення не було щодо Старокиївського укріплення (на 7 мортир і гаубиць припадало 25 бомбардирів) [16, арк. 15; 14, с. 94–95]. Подібна до Печерської фортеці пропорція чисельності бомбардирів та мортир і гаубиць була і у фортеці Св. Єлизавети (тобто за штатом за кожною 1 мортирою чи гаубицею закріплювався 1 бомбардир) [19, арк. 5–5зв, 32зв–33].

Каноніри становили основну обслугу гармат. Поділ канонірів на власне канонірів та гантлангерів (молодших канонірів) дає підстави говорити про певні відмінності у їхніх навичках і вміннях. Гантлангери, очевидно, виконували допоміжну роботу: чистили гармати, охолоджували стволи і т.п. Згідно “Записки о фортеціях” від 1724 р., для кожних 2 гармат, що перебували на озброєнні Печерської фортеці, передбачалося мати обслугу із 3 канонірів [20, с. 393–394]. Згідно штату 1765 р., в складі київської артилерійської команди мало нести службу 255 канонірів [14, с. 94–95]. Очевидно, що пропорція канонірів щодо гармат складала 1:1, оскільки за штатом на озброєнні 2 фортець мало бути 255 гармат [16, арк. 15].

У XVIII ст. до складу артилерійської команди входили також службовці цейхгаузів – цейхквартири, цейхшрейбери (писарі), цейхдинери. Технічний персонал артилерійської команди становили майстрові. У 1727 р. в складі артилерійської команди майстрових не зазначено [21, с. 161]. Очевидно, “майстрові функції” покладалися безпосередньо на бойовий склад команди. Вже в 1734 р. в документах згадуються слюсарі, ковалі, колісники, токарі, столяри і т.д. За штатом 1765 р., у складі київської артилерійської команди зазначено 51 майстровий чин (лафетні майстри, майстри-ковалі, підмайстри, колісники, столяри, токарі, бочкарі, паяльщики, слюсарі, ковалі, пороховщики) [14, с. 94–95].

Варто зазначити, що у XVIII ст. у Києві розміщувалися частини корпусів облогової і польової

артилерії [22, с. 19; 14, с. 251]. Наскільки вони були інтегровані до складу гарнізонних структур визначити складно, проте не врахування їхнього бойового потенціалу давало б неповну картину обороноздатності Києва і українських земель, що входили до складу Російської імперії. Також у 1760–х рр. у Києві строюється Арсенал. У відомості про виплату жалувannya особовому складу артилерійської команди за 1765 р. зазначено і арсенальних службовців (менше 50 чол.) [12, арк. 1–7зв]. Можливо – це, так звана, “арсенальна команда” [23, с. 70], яка перебувала на початку свого формування. Відомість про виплату жалувannya засвідчує певну інтегрованість службовців арсеналу до складу артилерійської команди.

Перша артилерійська обслуга київського гарнізону у 1654 р. налічувала 5 пушкарів [24, с. 354]. У 1658 р. їх нараховувалося 20 [25, с. 219], а через 3 роки – 31 [26, с. 329]. У 1665 р. у складі київського гарнізону зазначено 40 “пушкарів, целовальників” [27, с. 235]. Очевидно з 60–х років XVII ст. і до початку XVIII ст. чисельність київських пушкарів коливалася в межах 35–60 чол. Так, зокрема у 1677 р. їх у складі київського гарнізону нараховувалося 47 чол. [28, с. 118–119], у 1684–1685 рр. – 35 [29, с. 17], 1695 р. – 56 чол. [30, с. 897], 1700 р. – 48 чол. [31, с. 32], у 1706 рр. – 31–34 чол. (у документі зазначено зміни у складі протягом року) київських і 8–15 чол. севських пушкарів [18, арк. 3зв–4, 5зв–6зв, 10зв, 24зв–25зв].

За даними 1718 і 1727 рр. київська артилерійська команда нараховувала 126 чол. [32, с. 16; 21, с. 161]. Згідно відомості про виплату жалувannya за першу третину 1734 року, в Києві несло службу 148 чол. Артилеристів [11, арк. 16–17, 27зв, 18–20зв]. Разом з ними жалувannya отримали 10 чол. з гарнізонів Переяслава, Чернігова і Переволочни, що з якихось причин несли службу саме в Києві. Окрім того, у відомості про виплати жалувannya зазначено 34 артилеристів гарнізону м. Біла Церква, переведених до міста з київського гарнізону [11, арк. 12]. Таким чином, чисельність артилерійської команди київського гарнізону у 1734 р. складала 192 чол. Можна припустити, що особовий склад артилерійської обслуги Переяслава, Чернігова і Переволочни також був укомплектований за рахунок київської артилерійської команди. Зазначені фортеці були “приписними” до гарнізону м. Києва: їхні залоги формувалися за рахунок особового складу київських гарнізонних частин. Врахувавши чисельність артилеристів “приписних фортець”, отримаємо підсумкову цифру 353 чол. [11, арк. 12–13, 16–17, 19–20, 26–27, 34, 43, 46–47].

Подальше збільшення штату відбулося у 1765 р. Тоді було встановлено штати для 64 фортець, згідно яких чисельність київської артилерійської команди складала 423 чол. [14, с. 94–95]. Особовий склад частини було розподілено між двома київськими фортецями: у Печерській несло службу 291 чол., у Старокиївській – 132 чол. Чисельність київської артилерійської команди була найбільшою серед команд фортець Київського департаменту [14, с. 94–95].

Таблиця 1

Штатна чисельність артилерійських команд Київського департаменту за штатом від 1765 р.

Назва фортеці	Чисельність артилерійської команди	
Печерська	291 чол.	Разом у Києві 423 чол.
Старокиївська	132 чол.	
Чернігівська	61 чол.	
Переяславська	52 чол.	
Переволочанська	159 чол.	
Білгородська	49 чол.	
фортеці Української лінії	291 чол.	
Св. Єлизавети	277 чол.	
Самара	96 чол.	
Тор	39 чол.	
Ізюм	45 чол.	
Бахмут	74 чол.	
Мглин	76 чол.	

Станом на 1796 р. артилерійська обслуга київської залоги нараховувала 281 чол. (без технічного персоналу) [16, арк. 20зв]. Як, бачимо тенденція до зростання чисельності артилерійських службовців у складі російської залоги в м. Києві мала місце протягом усього розглянутого періоду. Якщо перші артилеристи становили менше 1% від особового складу гарнізону (5 гармашів із 2605 чол. всієї залоги) [24, с. 354], то у XVIII ст. пропорція збільшується і на 60–ті роки XVIII ст. досягає 10%. Тенденція росту чисельності артилеристів у складі гарнізону унаочнюють дані таблиці.

Таблиця 2

Чисельність артилерійської обслуги київського гарнізону у другій половині XVII–XVIII ст.

Рік	Чисельність
1654	5 чол.
1658	20 чол.
1661	31 чол.
1665	40 чол.
1677	47 чол.
1684	35 чол.
1695	56 чол.
1700	48 чол.
1718	126 чол.
1727	126 чол.
1734	192 чол.
1765	423 чол.
1796	281 чол. (без технічного персоналу)

Таким чином, важливе стратегічне положення Києва у другій половині XVII–XVIII ст. змушувало російський уряд постійно дбати про бойовий потенціал гарнізону, що проявилось у будівництві і реконструкції фортець, утриманні значного військового контингенту, забезпеченні гарнізону сучасною і багаточисельною артилерією, яку обслуговували кваліфіковані спеціалісти. Саме тому Київ став центром одного із артилерійських департаментів, а гарнізонна артилерійська команда у місті була найчисельнішою на українських землях, що входили до складу Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Чернов А. В. Вооруженные силы Русского государства XV–XVII веков / А. В. Чернов. – М., 1954.
2. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XVIII веке / Л. Г. Бескровный. – М., 1958.
3. Бранденбург Н. Е. Материалы для истории Артиллерийского управления в России. Приказ артиллерии (1700–1720) / Н. Е. Бранденбург. – СПб., 1876.
4. Столетие военного министерства: 1802–1902. – СПб. – Ч. 1. – Кн. 1.: Главное артиллерийское управление (Исторический очерк).
5. Левыкин А. Русские городовые пушки второй половины XVII века / А. Левыкин // Вопросы истории. – 1985. – № 3.
6. Ракитин А. С. Служилые люди “пушкарского чину” города Севска в XVI – первой половине XVII века / А. С. Ракитин // Война и оружие. Новые исследования и материалы. Вторая Международная научно–практическая конференция 18–20 мая 2011 г. – СПб., 2011. – Ч. II.
7. Дело о предоставлении квартиры в г. Киеве генерал–майору Чиркову (1759 г.). – ЦДИАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3291.
8. Дело об увольнении в отставку по старости и состоянию здоровья солдат (артиллерийской и инженерной команд) Киевского гарнизона. – ЦДИАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2357.
9. Баюв А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны. Война России с Турцией / А. Баюв. – СПб., 1906. – Т. 1.
10. Указы Петра I, Сената, Главной артиллерийской канторы и др. (1723 г.). – ЦДИАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 56.
11. Определение канцелярии прапорщику Флижникову о выплате жалованья жене умершего майора Фондерберка; о покупке лошадей для ремонтных работ в Киево–Печерской крепости и др. (1734 г.). – ЦДИАУК. – Ф. 1104. – Оп. 1. – Спр. 6.
12. Именные списки на выдачу жалованья артиллерийской команде Киевского гарнизона (1765–1766 гг.). – ЦДИАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 4641.
13. Дело об уплате денежных сумм купцами роскольничей слободы с.Клинцов вместо поставки материалов для артиллерийской команды (1778 г.). – ЦДИАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 8633.
14. ПСЗ. – СПб., 1830. – Т. 43. – Кн. 1. – Отд. 1.
15. Ведомости и рапорты о личном составе киевских гарнизонных школ за первую половину 1771 г. – ЦДИАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 6569.
16. Дело по описи № 12 Киевского инженерного управления по строительной части с предоставлением полного формуляра Киевской крепости с летописью с. 1886 г. – ЦДИАУК. – Ф. 1436. – Оп. 2. – Спр. 19.
17. Выписка из книг Киевского повья под № 494 7174 (1666) года. – ИР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 1482.
18. Росписной список г. Киева 1706 года. – ЦДИАУК. – Ф. КМФ – 40. – Оп. 1. – Спр. 13.
19. Рапорт об изготовлении лафетов для морских пушек, присланных в крепость; ведомость о наличии артиллерии в крепости. – ИР НБУВ. – Ф. IX. – № 244–250.
20. Записка Петра Великого о фортециях // Русская старина. – 1870. – Т. 1.
21. Кирилов И. Цветущее состояние Всероссийского государства / И. Кирилов. – М., 1977.
22. Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVIII ст. – К., 1989.
23. Ситкарева О. В. Киевская крепость XVIII–XIX веков / О. В. Ситкарева. – К., 1997.
24. Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т. 10.
25. Акты ЮЗР. – СПб., 1892. – Т. 15.
26. Акты ЮЗР. – СПб., 1872. – Т. 7.
27. Акты ЮЗР. – СПб., 1867. – Т. 5.
28. Гордон Патрик. Дневник (1677–1678) / П. Гордон. – М., 2005.
29. Гордон Патрик. Дневник (1684–1689) / П. Гордон. – М., 2009.
30. Росписной список м. Киева 1695 р. // Доба Гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2008. – Т. 1.
31. Лебединцев П. Г. “Росписной список” г. Киева 1700 г. / П. Г. Лебединцев // ЧИОНЛ. – К., 1892. – Кн. VI. – Отд. III.
32. Мышлаевский А. Крепости и гарнизоны южной России 1718 года / А. Мышлаевский. – СПб., 1897.

References

1. Chernov A. V. Vooruzhennyye sily Russkogo gosudarstva XV–XVII vekov / A. V. Chernov. – M., 1954.
2. Beskrovnyj L. G. Russkaya armiya i flot v XVIII veke / L. G. Beskrovnyj. – M., 1958.
3. Brandenburg N. E. Materialy dlya istorii Artillerijskogo upravleniya v Rossii. Prikaz artillerii (1700–1720) / N.E. Brandenburg – SPb., 1876.
4. Ctoletie voennogo ministerstva: 1802–1902. – SPb. – Ch. 1. – Kn. 1.: Glavnoe artillerijskoe upravlenie (Istoricheskij ocherk).
5. Levykin A. Russkie gorodovye pushkari vtoroj poloviny XVII veka / A. Levykin // Voprosy istorii. – 1985. – № 3.
6. Rakitin A. S. Sluzhilye lyudi “pushkarskogo chinu” goroda Sevsk v XVI – pervoj polovine XVII veka / A. S. Rakitin // Vojna i oruzhie. Novyye issledovaniya i materialy. Vtoraya Mezhdunarodnaya nauchno–praktichnaya konferenciya 18–20 maya 2011 g. – SPb., 2011. –Ch. II.
7. Delo o predostavlenii kvartiry v g.Kieve general–majoru Chirkovu (1759 g.). – CDIAUK. – F. 59. – Op. 1. – Spr. 3291.
8. Delo ob uvolnenii v otstavku po starosti i sostoyaniyu zdorov’ya soldat (artillerijskoj i inzhenernoj komand) Kievskogo garnizona. – CDIAUK. – F. 59. – Op. 1. – Spr. 2357.
9. Baiov A. Russkaya armiya v carstvovanie imperatricy Anni Ioanovny. Vojna Rosii s Turciej 1736–1739 / A. Baiov. – SPb., 1906. – T. 1.
10. Ukazy Petra I, Senata, Glavnoj artillerijskoj kontory i dr. (1723 g.). – CDIAUK. – F. 59. – Op. 1. – Spr. 56.
11. Operedelenie kancelyarii praporshhiku Flizhnikovu o vyplate zhalovan’ya zhene umershego majora Fonderberka; o pokupke loshadej dlya remontnyx rabot v Kievo–Pecherskoj kreposti i dr. (1734 g.). – CDIAUK. – F. 1104. – Op. 1. – Spr. 6.
12. Imennyye spiski na vydachu zhalovan’ya artillerijskoj komande Kievskogo garnizona (1765–1766 gg.). – CDIAUK. – F. 59. – Op. 1. – Spr. 4641.
13. Delo ob uplate denezhnyx summ kupcami roskol’nichej slobody s.Klincov vmesto postavki materialov dlya artillerijskoj komandy (1778 g.). – CDIAUK. – F. 59. – Op. 1. – Spr. 8633.
14. PSZ. – SPb., 1830. – T. 43. – Kn. 1. – Otd. 1.
15. Vedomosti i raporty o lichnom sostave kievskix garnizonnyx shkol za pervuyu polovinu 1771 g. – CDIAUK. – F. 59. – Op. 1. – Spr. 6569.
16. Delo po opisi № 12 Kievskogo inzhenernogo upravleniya po stroitel’noj chasti s predostavleniem polnogo formulyara Kievskoj kreposti s letopis’yu s. 1886 g. – CDIAUK. – F. 1436. – Op. 2. – Spr. 19.
17. Vypiska iz knig Kievskogo povyt’ya pod № 494 7174 (1666) goda. – IR NBUV. – F. 2. – Spr. 1482.
18. Rospisnoj spisok g. Kieva 1706 goda. – CDIAUK. – F. KMF – 40. – Op. 1. – Spr. 13.
19. Raport ob izgotovlenii lafetov dlya morskix pushek, prislannyx v krepost’; vedomost’ o nalichii artillerii v kreposti. – IR NBUV. – F. IX. – № 244–250 (247).
20. Zapiska Petra Velikogo o forteciayah // Russkaya starina. – 1870. – T. 1.
21. Kirilov I. Cvetushhee sostoyanie Vserossijskogo gosudarstva / I. Kirilov. – M., 1977.
22. Opisy Kyyvivs’koho namisnytstva 70–80-kh rr. XVIII st. – K., 1989.
23. Sitkareva O. V. Kievskaya krepost’ XVIII–XIX vekav / O. V. Sitkareva. – K., 1997.
24. Akty YuZR. – SPb., 1878. – T. 10.
25. Akty YuZR. – SPb., 1892. – T. 15.
26. Akty YuZR. – SPb., 1872. – T. 7.
27. Akty YuZR. – SPb., 1867. – T. 5.
28. Gordon Patrik. Dnevnik (1677–1678) / P.Gordon. – M., 2005.
29. Gordon Patrik. Dnevnik (1684–1689) / P.Gordon. – M., 2009.
30. Rozpysnyy spysok m. Kyveva 1695 r. // Doba Het’mana Ivana Mazepy v dokumentakh. – K., 2008. – T. 1.
31. Lebedincev P. G. “Rospisnoj spisok” g. Kieva 1700 g. / P. G. Lebedincev // ChIONL. – K., 1892. – Kn. VI. – Otd. III.
32. Myshlaevskij A. Kreposti i garnizony yuzhnoj Rossii 1718 goda / A. Myshlaevskij. – SPb., 1897.

Nazarenko V. N., postgraduate, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kiev), NazarenkoWad@gmail.com

Artillery formations of Kiev garrison (second half of XVII–XVIII centuries): management, organization, personnel

The article deals with the artillery units of Kiev garrison (second half of XVII–XVIII century). The evolution of administration of garrison artillery during this period is analyzed. The specific submission of Kiev garrison artillery command is determined. Names of artillery commanders of the Kiev command in the XVIII century based on unpublished sources are established and command's division into separate structural parts is reconstructed. Duties of personnel of artillery units of Kiev garrison is investigated. The dynamics of the number of artillerists consisting Kiev garrison in the second half of XVII–XVIII centuries is established. It is emphasized that the share of artillerists consisting Kiev garrison increased from less than 1% in the middle of XVII century to 10% at the end of XVIII century.

It is noted that the strategic position of Kyiv forced the Russian government to care for the combat potential of Kiev garrison, in particular – to provide a modern and a numerous artillery served by qualified personnel. It is stated that the artillery command of Kiev garrison was the biggest in Ukraine that was the part of the Russian Empire.

Keywords: Kyiv, garrison artillery, administration, cannoniers.

Назаренко В. Н., аспірант, Київський національний університет ім. Т. Шевченка (Україна, Київ), NazarenkoWad@gmail.com

Артиллерийские формирования киевского гарнизона (вторая половина XVII–XVIII вв.): управление, организация, личный состав

Рассмотрены артиллерийские формирования киевского гарнизона (вторая половина XVII–XVIII вв.). Анализируется эволюция системы управления гарнизонной артиллерией в рассматриваемый период. Определяется специфика подчинения артиллерийской команды киевского гарнизона. На основе неопубликованных источников устанавливаются имена командиров киевской артиллерийской команды в XVIII в. и реконструируется ее разделение на отдельные структурные подразделения. Выясняются обязанности личного состава артиллерийских формирований киевского гарнизона. Устанавливается динамика численности артиллеристов в составе киевского гарнизона во второй половине XVII–XVIII вв. Подчеркивается рост доли артиллеристов в составе киевского гарнизона от менее 1% в середине XVII в. до 10% в конце XVIII в. Отмечается, что стратегическое положение Киева заставляло Москву постоянно заботиться о боевом потенциале киевского гарнизона, в частности – в обеспечении современной и многочисленной артиллерией, которую обслуживали квалифицированные специалисты. Отмечается, что артиллерийская команда киевского гарнизона была самой многочисленной на украинских землях, которые входили в состав Российской империи.

Ключевые слова: Киев, гарнизон, артиллерия, управления, канониры.

* * *

УДК 94 (470+571) “17”

Воловик О. В.
аспірантка кафедри історії Росії, Київський
національний університет імені Тараса Шевченка
(Україна, Київ), volovik-olga@yandex.ru

**Вплив аномальних явищ природи
на хід військових операцій на території
Східної Європи XVIII ст.**

Проблема впливу природно-кліматичних умов при плануванні та веденні військових кампаній на сьогодні є недостатньо вивченою. При плануванні будь яких військових операцій воєначальникам завжди доводиться оцінювати та враховувати топографічні і кліматичні особливості місцевості, що особливо актуально було для XVIII ст. В статті зроблено спробу насамперед окреслити вплив та наслідки непередбачених природно-кліматичні факторів на плани командувачів російської армії під час військових подій на території Східної Європи. Дослідження показало, що природа у більшості випадків допомагала росіянам стримувати зазіхання на їх території, в такій же мірі вона шкодила намірам останніх розширити свої території за рахунок сусідів.

Ключові слова: клімат, військо, дощі, мороз, епідемія

При плануванні будь яких військових операцій абсолютно необхідно враховувати природні фактори. Зрозуміло, що у XVIII ст. в період завоювань та розширення територій Російської імперії воєначальникам при плануванні бойових дій доводилось оцінювати та враховувати характер місцевості, погоди, інші природні особливості. Вдале використання природної ситуації допомагало вирішити хід бою на свою користь, а от збіг

несприятливих погодних умов навпаки міг призводити до поразки. Часто саме існування якихось специфічних природних особливостей само по собі забезпечувало від нападу певні території. Врахування топографічних і кліматичних особливостей відіграло важливу роль при зіставленні плану військових дій. Натомість непрогнозовані природно-кліматичні аномалії вносили часто суттєві корективи у ведення бойових операцій.

Проблема впливу природно-кліматичних умов при плануванні та веденні бойових операцій на сьогодні є недостатньо вивченою. Більшою мірою означене питання епізодично згадується дослідниками при аналізі окремо взятих військових походів [1; 2; 8; 9; 14]. Наше завдання продемонструвати якою мірою аномальні явища природи та їх наслідки впливали на окремо взяті бойові операції на території Східної Європи.

На початку XVIII ст. під час Північної війни погодні явища у повній мірі продемонстрували свій вплив на хід військових дій. Так проливні дощі влітку, які тривали 15 днів значно ускладнили просування шведської армії, очолюваної генералом Лібекером до Петербургу 1708 р. Особливою суворістю відрізнялась зима 1708-09 рр., коли на території України розгорнулись військові дії в період Північної війни [1, с. 252]. Під час просування територією України армія Карла XII на шляху до Гадяча змушена була декілька днів пробути під відкритим небом. Морози стояли настільки сильні, що багато солдат замерзло насмерть або повідморожувало собі кінцівки [12, с. 57]. Число подібних хворих було настільки великим, що всі дома Гадяча були перетворені на шпиталі. В кінці грудня морози посилювались на стільки, що не було можливості руху, і шведам довелося зупинитись на квартирах поблизу Зинькова. Користуючись відсутністю шведів генералу російської армії Алларту вдалося заволодіти Ромнами. Не лише морози стали в цій кампанії на перешкоді шведському королю. В середині лютого через страшенну відлигу всі ріки вийшли із берегів і Карл XII відмовився від подальшого просування до Коломаку, і з великими труднощами ледь встиг перебраться назад за р. Ворскла [9, с. 51]. Успіхи російських військ, не без сприяння природних катаклізмів, в окремо взятих протистояннях призвели до перемоги росіян в кампаніях 1708-1709 рр.

Знову ж таки проливні дощі в січні 1713 р., аномальні для цієї пори року, розмили дороги і завадили просуванню шведської армії вже на території Голштинії: “такаябылавязкая грязь, что не что не только всех солдат обувъстачило, но и у многих лошадей-подковывыдрало”. В наслідок цього шведи в битві під Гумузом втратили близько 300 осіб полоненими та 13 вбитими, росіяни ж втратили лише 2 вбитими та 5 пораненими [14, с. 421].

Однак природа ніколи не займає політичних позицій. Прикладом того, як кліматичні умови завадили вже російській армії була облога росіянами Нарви 1700 р. під керівництвом іноземця ген. Алларта. На початку жовтня через безперервні дощі, холод і нестачу продовольства просування операції йшло дуже повільно. Лише 20 жовтня встигли озброїти батареї і почалось бомбардування фортеці, що тривала два тижні. На початку листопада на військовій раді було вирішено зупинити обстріл і чекати підвезення продовольства та військових припасів. Між тим дороги від